

Mnimon

Vol 18 (1996)

Aleida Assmann, Construction de la mémoire nationale. Une brève histoire de l'idée allemande de Bildung, μετάφραση από τα γερμανικά: Françoise Laroche

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΕ

doi: [10.12681/mnimon.554](https://doi.org/10.12681/mnimon.554)

To cite this article:

ΜΑΝΕ Σ. (1996). Aleida Assmann, Construction de la mémoire nationale. Une brève histoire de l'idée allemande de Bildung, μετάφραση από τα γερμανικά: Françoise Laroche. *Mnimon*, 18, 223–227. <https://doi.org/10.12681/mnimon.554>

sociability in rural Andalusia», του Henk Driessen (καθηγητή της Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο του Nijmegen). Θεωρώντας ως βασικό χώρο κοινωνικής επαφής στις αγροτικές μεσογειακές περιοχές το καφενείο του χωριού ή της γειτονιάς, ο Driessen εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες της Ανδαλουσίας επιδεικνύουν και καταξιώνουν την ανδροπρέπειά τους και μέσα από αυτήν την κοινωνική τους υπόληψη. Ένας ολόκληρος κώδικας στάσεων, πράξεων και χειρονομιών επιστρατεύεται για να προβληθούν η σωματική δύναμη, ο αυτοέλεγχος, η τιμή και η αξιοπρέπεια του Ανδαλουσιανού άνδρα. Σαφής κώδικας καθορίζει ακόμη τα φιλικά περάγματα αλλά και τις σκοπούμενες προσβολές σε βάρος ό-

που θεωρηθεί ότι δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στο ανδρικό πρότυπο, του οποίου η κυριαρχία, στον τομέα της εξωτερικής συμπεριφοράς, οφείλει να είναι απόλυτη, καθώς ο κώδικας αυτός θεωρείται ανάρμοστος για τις γυναίκες. Έτσι η χειρονομία γίνεται μέσο επιβολής του αρσενικού σε μια ανδροκρατούμενη μεσογειακή κουλτούρα. Αλλά η κουλτούρα αυτή έχει γελοιογραφικά υπερτονιστεί και από την τουριστική βιομηχανία, η οποία ανάμεσα στα άλλα αξιοθέατα της Ισπανίας εκμεταλλεύεται και το στερεότυπο του ευέξαπτου, χειρονομούντος Ισπανού.

Το βιβλίο καταλήγει με μια επιλεγμένη από τους επιμελητές της έκδοσης βιβλιογραφία για την ιστορία των χειρονομιών κατά θέμα και ιστορική περίοδο.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΥΡΚΙΝΗ

Aleida Assmann, *Construction de la mémoire nationale. Une brève histoire de l'idée allemande de Bildung*, μετάφραση από τα γερμανικά: Françoise Laroche, Παρίσι, Maison des Sciences de l'Homme, 1994, IX + 116 σ.

Ο λόγος: για την εθνική μνήμη. Πιο σωστά, τη σύνθετη, πολύπλευρη, πολύσημη κατασκευή της εθνικής μνήμης. Και κατ'επέκταση, τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, σαν αποτέλεσμα της κατασκευής της εθνικής μνήμης.

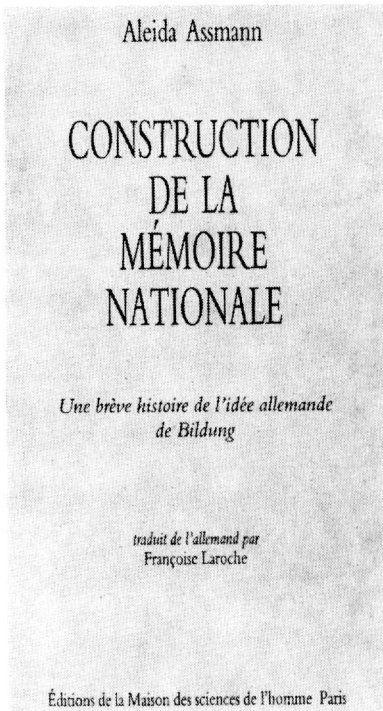
Διατρέχοντας με ακρίβεια και συστηματικότητα την ιστορία μιας έννοιας, της έννοιας της Bildung, παρακολουθώντας τις μεταμορφώσεις της μέσα στο λόγο της γερμανικής κοινωνίας, τις ποικίλες χρήσεις της, η Aleida Assmann καταφέρνει με τη σύντομη αυτή μελέτη της να κερδίσει ένα στοίχημα που συγκινεί όλο και περισσότερους «παίχτες» στη δυτική ιστοριογραφία: την παρουσίαση μιας *histoire symbolique*, μιας *συμβολικής ιστορίας* της χώρας της.

Η Bildung, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί: παιδεία, εκπαίδευση, αγωγή, καλλιέργεια ή ακόμα «χτίσιμιο» της προσωπι-

κότητας ή «εξευγενισμένη» αστική τάξη, σύμφωνα πάντα με τις ιδεολογικές, πολιτικές, συναισθηματικές απαιτήσεις της ιστορικής στιγμής κατά την οποία χρησιμοποιείται, κατέχει, από τα τέλη του 18ου αιώνα, κεντρική θέση στον ιστορικό λόγο της σύγχρονης Γερμανίας. Και όπως αποδεικνύει η ερευνήτρια είναι, ίσως, ένας από τους κυριότερους «τόπους μνήμης» πάνω στον οποίο θεμελιώνεται συμβολικά η γερμανική εθνική ταυτότητα.

Μιλώντας για «τόπους μνήμης», ως μνημονεύουμε τον Pierre Nora και την ιστορική προσέγγιση των *Lieux de Mémoire* κι ως θυμίζουμε πως στην εισαγωγή του τελευταίου τόμου, ο ίδιος ο εμπνεστής της μεθοδολογίας της «*histoire symbolique*» της Γαλλίας, διερωτάται εάν και κατά πόσο θα ήταν δυνατό το ίδιο εγχείρημα για κοινωνίες που δεν διαμορφώνονται ε-

θνικά, αθροίζοντας μια ιστορική εμπειρία αιώνων, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας. Θα λέγαμε, λοιπόν, πως η Aleida Assmann δίνει, με το περιεκτικό αυτό βιβλίο —και τηρουμένων των αναλογιών— μια πρώτη απάντηση, θετική, πειστική και μάλλον ενθαρρυντική για χώρες σαν τη Γερμανία —γιατί όχι και σαν την Ελλάδα;— που «έρχονται αργά» στο πεδίο των κρατών-εθνών, με ακαθόριστη ταυτότητα και σχέση δύσκολη, συγκρουσιακή με το παρελθόν τους.

Η μελέτη αποτελείται από δύο κύρια μέρη: στο πρώτο, που έχει τίτλο «Bildung: προϊστορικά στοιχεία», η συγγραφέας περιγράφει το πώς, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, αρχίζει να υφάινεται μέσα στο λόγο των Γερμανών ουμανιστών η πρώτη μορφή της Bildung.

Εμπνεόμενοι από το «αίνιγμα του εξελικτισμού της αρχαιότητας στους ελληνιστικούς χρόνους» και τη διαπίστωση πως

η «πολιτισμική ενότητα των Ελλήνων —που δημιουργείται μέσα από την κοινή γλώσσα, παιδεία, νοοτροπία, τον κοινό τρόπο οργάνωσης και ζωής και τις κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις— είναι ο αλάνθαστος εκείνος μηχανισμός που τους επιτρέπει να επιβληθούν —ως ανώτεροι— στους ξένους, τους Βαρβάρους και ακόμα να τους αφομοιώσουν και να τους ενοποιήσουν», οι πρωτεργάτες της γερμανικής εθνικής συνείδησης, όπως ο Goethe και ο Humboldt, οδηγούν στο απώγειό της την Bildung, με την έννοια της ατομικής καλλιέργειας και της συλλογικής παιδείας, ανάγοντάς την ταυτόχρονα σε ιδεώδες και πολιτικό πρόταγμα για τον «εξανθρωπισμό του ατόμου και την άνοδο του έθνους».

Την ίδια στιγμή που οι ουμανιστές προτείνουν την «νεργητική καλλιέργεια του ατόμου», οι χριστιανοί συγγραφείς θα αντιτάξουν την «ταύτιση με τον Θεό». Μεταρρυθμιστές σαν τον Jakob Boehme ή τον Sebastian Franck θα υποστηρίξουν, έτσι, το «είναι» imago dei και όχι το γίνεσθαι της Αναγέννησης και των Φώτων. Όμως κατά το τέλος του 18ου αι. το «είναι» των Χριστιανών και το «γίνεσθαι» των Διαφωτιστών θα βρεθούν μαζί σ' ένα ιδιότυπο αμάλγαμα «εθνοποίησης» της Bildung. Το «είναι» είναι η εθνική γλώσσα και το γίνεσθαι η διδασκαλία της στα σχολεία και η θεμελίωση της εθνικής ιστορίας επί τη βάση της (Herder). Θά γίνει έτσι η Bildung έννοια διάφορη του «Πολιτισμού εν γένει», ταυτόσημου πια με τα «εξωτερικά στοιχεία του εξανθρωπισμού ενός λαού»· θα γίνει η έννοια που μιλά κατ' ευθείαν στην καρδιά του Γερμανού, έννοια υψηλή και εσώτερη, έννοια αμετάφραστη, που «εκφράζει τους ηθικούς και νοητικούς πόθους, τις ευαισθησίες και τον χαρακτήρα του γερμανικού λαού» (Humboldt).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου η προσπάθεια της Aleida Assmann συνίσταται στο να απορροφήσει όλην αυτή τη συναισθηματική φόρτιση η οποία προσδίδεται στην έννοια της Bildung. Κι ακόμα τη δύναμη και την αυθαίρετη πορεία με την ο-

ποία εκτυλίσσεται η Ιστορία μιας έννοιας, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο πρωτεύικός της χαρακτήρας της επιτρέπει να παρακολουθεί όλες τις περιπέτειες, πολιτικές, πολιτισμικές, διανοητικές, έως και τεχνικές της σύγχρονης εποχής.

Η σύγχρονη εποχή —το ξέρουμε— καθορίζεται από την «αρχή της προόδου». Και η Bildung, μέσα σ' αυτή την αρχή, θα σχηματίσει τη νέα της μορφή. Ο άνθρωπος της εποχής των Φώτων για να «προοδεύσει» πρέπει να είναι διακριτός, ενώ αντίθετα η κοινωνία ομογενοποιημένη. Η Bildung καλύπτει αδιαμφισβήτητα και τις δύο αυτές ανάγκες: την culture, την καλλιέργεια και την πολιτική.

Στις αρχές του 19ου αι., όταν η εθνική ταυτότητα γίνεται το επαναστατικό πρόταγμα και το κράτος-έθνος η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης των κοινωνιών, μέσα στην έννοια της Bildung θα αναζητηθούν ο «χαρακτήρας» και το «δαιμόνιο» του γερμανικού λαού (Goethe)· ενώ πολύ γρήγορα η Bildung θα γίνει η ιδέα-κλειδί της αστικής αυτογνωσίας. Σε αντίθεση με τη Γαλλία και την Αγγλία που κρατούν τα βασικά συστατικά της εθνικής ταυτότητας —γλώσσα, ιστορία, σύνορα, εκπαίδευση—, υποχείρια της πολιτικής, οι φιλελεύθεροι Γερμανοί αστοί θα δώσουν την πρωτοκαθεδρία στην καλλιέργεια, την Παιδεία. Η σύσταση και η συνοχή του γερμανικού έθνους υφάνεται χάρη στην κοινή Παιδεία, της οποίας η Bildung αποτελεί το κόκκινο νήμα. Είναι το γερμανικό πνεύμα.

Το πώς από τις φιλελεύθερες αστικές αρχές της γερμανικής εθνικής ταυτότητα παρεκκλίνει στις εκφάνσεις της τής φασιστικής εποχής, η Aleida Assmann θα το παρουσιάσει στο υπόλοιπο του βιβλίου της, σαν μια παράδοξη παλινδρομική σχέση μεταξύ της ιστορίας που εγκλωβίζεται σε σύμβολα και των πολιτισμικών αξιών που θεοποιούνται.

Η πολιτισμική και η ιστορική Bildung θα χρησιμοποιήσουν τα ίδια μέσα: φλογερή ρητορική και «αναμνηστικά» σύμβολα. Η κατασκευή της εθνικής μνήμης του

γερμανικού λαού θα περάσει μέσα από σωρεία μνημείων τα οποία «θυμίζουν» ιστορικά γεγονότα και τα οποία συμβάλλουν στο «να γίνεται ο κάθε Γερμανός πιο Γερμανός και καλύτερος από ό,τι ήταν πριν» (Walhalla).

Η πρακτική της κατασκευής μνημείων θα συνοδευτεί άμεσα και από όλες τις γνωστές «κατασκευές» της εθνικής μνήμης, όπως, για παράδειγμα, τη θεσμοθέτηση επετείων ή την παραγωγή εθνικών μύθων. Η τέτοιου είδους «μνημειοποίηση» της ιστορίας, εκφράζοντας την τάση των ιθυνόντων «να θεωρούν τα όνειρά τους πραγματικότητες κι αυτό να το εγγράφουν στέρεα μέσα στο χρόνο», εκτός του ότι «μυθοποιεί» την ιστορική Bildung, θα τροποποιήσει επίσης ριζικά τις κυρίαρχες μορφές έκφρασης της πολιτισμικής Bildung, τις Τέχνες.

Εάν τα βασικά αξιώματα της εποχής του Διαφωτισμού ήταν η παγκοσμιότητα του ατόμου και η αισθητική αυτονομία, η κυρίαρχη νόρμα του γερμανικού 19ου αιώνα θα είναι η συγκεντροποίηση των τεχνών σε Τέχνη και η «ιεροποίηση» της Τέχνης. Η διαδικασία αυτή θα περάσει μέσα από εκατοντάδες αγάλματα των εκπροσώπων του γερμανικού πνεύματος, ποιητικούς διαγωνισμούς με αυστηρούς κανόνες, ανακάλυψη και ιεράρχηση των σύγχρονων κλασικών της Γερμανίας· ενώ η Bildung θα γίνει ένα είδος «αστικής αξίας» και αποκλειστική ιδιοκτησία των μεσο-αστών, τους οποίους ο Nietzsche θα καταγγείλει σαν «τους φιλισταίους του πολιτισμού».

Το τέλος του αιώνα βρίσκει την έννοια της Bildung κρινόμενη και υπό κρίση, ενώ οι επαναστάτες αστοί ξεσηκώνονται ενάντια στην «αστικοποίησή» της. Όπως ο Bismarck, με την ίδρυση του Reich, επιτυγχάνει την πολιτική ενοποίηση του γερμανικού λαού, έτσι οι Wagner και Nietzsche, σαν άλλοι Bismarck του πολιτισμού, θα προσπαθήσουν να ενοποιήσουν τη Bildung —«δεύτερη φύση του Γερμανού»— αναζητώντας ένα εθνικό στυλ, την ενότητα ενός «γνήσια γερμανικού στυλ»

που θα επιτρέπει στον κάθε Γερμανό «να γίνει αυτό που είναι».

Μέσα στην ατμόσφαιρα του πρώτου παγκόσμιου πολέμου και με το ίδιο ακριβώς πνεύμα, εμπλουτισμένο μάλιστα από την επαναφορά του «αρχαιοελληνικού προτύπου της Παιδείας» (Werner Jaeger), ο φιλελεύθερος προτεστάντης Ernst Troeltsch θα αναζητήσει «την πλαστική καθαρότητα που ενυπάρχει στον άνθρωπο» και πιο συγκεκριμένα την εντελή υλοποίηση του αρχαίου Έλληνα στο πρόσωπο του σύγχρονου Γερμανού. Στην ουσία πρόκειται για την αναζήτηση «της ενότητας και της αρμονίας του γερμανικού λαού», για την ανασύσταση μιας «κατεστραμμένης πνευματικής κοινότητας», προτάγματα τα οποία, όπως είναι προφανές, εύκολα μπορούν να μετασχηματιστούν από ουτοπικές προοπτικές σε τρομοκρατικές ιδεολογίες. Έτσι λοιπόν —και βεβαίως ανεξάρτητα απ' τη θέληση του μετριοπαθούς Troeltsch ή του Nietzsche ή του Goethe— η στράτευση για την ισχυροποίηση της γερμανικής ιδιαιτερότητας και των αρετών της θα ανακαλύψει γρήγορα την απειλή των «απάτριδων δυνάμεων», που θα ταυτιστούν με τους Εβραίους και τους κομμουνιστές. Η Aleida Assmann θα σημειώσει εδώ την τρομακτική αποτελεσματικότητα των εθνικιστικών και αντισημιτικών ιδεών, οι οποίες με τρόπο δραματικό καταφέρνουν να εξαφανίσουν κάθε ίχνος των Γερμανο-Εβραίων από τη γερμανική πραγματικότητα, ιδιαίτερα την τεράστια συμβολή τους στη δημιουργία της Bildung, και να τους οδηγήσουν έτσι —και χωρίς μεγάλη κοινωνική αντίσταση— από την πολιτισμική εξορία στη γεωγραφική και απ' αυτήν στους θαλάμους των αερίων.

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι Γερμανοί διανοούμενοι εκφράζουν την ανάγκη να σκεφτούν «τί οφείλουν να περιφρουρήσουν μέσα σ' αυτήν την τερατώδη ερημιά» (T. Haecker). Αναζητώντας τη χαμένη συνέχεια, θα υποστηρίξουν την «απεθνικοποίηση» της Bildung και τον «επανευρωπαϊσμό» της. Θα πριμοδοτή-

σουν, έτσι, την ευρωπαϊκή διάσταση έναντι της γερμανικής, την κοσμοπολιτική έναντι της εθνικής, τη χριστιανική, εν τέλει, έναντι της λαϊκής. Πολεμώντας με το ίδιο πάθος τη φασιστική τρομοκρατία και τον φιλευθερισμό της Βαϊμάρης, λόγιοι σαν τον T. S. Eliot ή τον Curtius θα αναζητήσουν στη «σπουδή» της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας τον μόνο τρόπο «διάσωσης» της ευρωπαϊκής παράδοσης και στον Βιργίλιο τον Όμηρο της μεταπολεμικής Ευρώπης.

Είναι πολύ νωρίς ακόμα για να υποθέσει κανείς τη νέα ευρωπαϊκή μορφή της γερμανικής Bildung και τους μαιάνδρους που θα διαγράψει στη διαδρομή της. Εν τούτοις, στο τέλος του βιβλίου της, η συγγραφέας κάνει κάποιες επισημάνσεις που αποδεικνύουν για άλλη μια φορά την πολυπλοκότητα και την αμφισημία της συγκεκριμένης έννοιας. Από τη μελέτη της συνάγεται σαφώς η καταγώδης ήττα της φιλελεύθερης αντίληψης της Bildung, ο διαχωρισμός δηλαδή της πολιτικής και του πολιτισμού. Μέσα στην Ιστορία της Γερμανίας, η «εσωτερική ολοκλήρωση του ατόμου χάρη στην καλλιέργεια» δεν οδήγησε, δυστυχώς, στη δημοκρατία, αλλά στη μοναρχία και κατόπιν στη δικτατορία. Παρ' όλ' αυτά, όπως πολύ σωστά το λέει η Aleida Assmann, αυτή ακριβώς η φιλελεύθερη αντίληψη είναι ό,τι μένει σήμερα από την πολυκύμαντη ιστορία της Bildung, όντας το ιδεολογικό υπόβαθρο της σύγχρονης γερμανικής δημοκρατίας.

* *

Η αλήθεια είναι πως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η εξέλιξη της Γερμανίας έχει τροφοδοτήσει και τροφοδοτεί συστηματικά και αδιάλειπτα την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια σκέψη. Όμως, στο βάθος, πολύ περισσότερο σαν πολιτική πραγματικότητα —απειλητική (!)— παρά σαν πολιτισμική και διανοητική περιπέτεια. Η εθνική εμπειρία της Γερμανίας, το τι πραγματικά συνθέτει την εθνική γερμανική συνείδηση, είτε λόγω της «εσωτερικότητας»

της Bildung, είτε λόγω του στερεότυπου του φασισμού ή, κατά πάσα πιθανότητα, εξ αιτίας και των δύο, είναι ζητήματα εν πολλοίς άγνωστα, που μένει να διαφωτιστούν.

Η Aleida Assmann με τη σύντομη ιστορία της τής γερμανικής ιδέας της Bildung θέλησε, πρώτα-πρώτα, να υπερβεί, όσο της ήταν δυνατό, την ιδέα που έχουν οι ίδιοι οι Γερμανοί για τον εαυτό τους και να εξετάσει τις έννοιες, τις επιρροές, τα σύμβολα τα οποία είτε το θέλουν είτε όχι τους καθόρισαν και τους καθορίζουν. Καταθέτει έτσι τη συμβολή της στην κοινωνική αυτογνωσία του λαού της, του οποίου —όπως το λέει και η ίδια— «η χιτλερική θηριωδία και η εθνική καταστροφή εξοβέλισαν τη συλλογική πολιτιστική μνήμη». Μια μνήμη που σήμερα, ειδικά, στη νέα του περιπέτεια της ενοποίησης της Γερμα-

νίας, την έχει περισσότερο ανάγκη παρά ποτέ.

Όμως, πέρα από τη γερμανική του εμβέλεια, το μικρό αυτό βιβλίο καταφέρνει να ξεπεράσει το γερμανικό παράδειγμα και να γίνει ενδεχόμενα «παράδειγμα προς μίμηση» αντίστοιχων ερευνών αναφορικά με την «κατασκευή της εθνικής μνήμης» άλλων λαών. Παρ' όλα τα γρήγορα, συχνά, συμπεράσματά του και, ενίοτε, τα ιστορικά του άλματα, θα μπορούσαμε να πούμε πως, αν μη τι άλλο, δείχνει με εντιμότητα και συνέπεια το πόσο η εθνική ταυτότητα ενός λαού δεν είναι ένα αυτοματικό δεδομένο που υπάρχει άπαξ και διά παντός —κοινοτυπία που όμως καλό είναι να αποδεικνύεται. Κι ακόμα το πόσο η «ιστορική αλήθεια» ή η «ιστορική νομοτέλεια» δεν είναι παρά «κατασκευές» το ίδιο απρόβλεπτες όπως η απροβλεψιμότητα της Ιστορίας.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΕ

Antonis Liakos, *L'unificazione italiana e la Grande Idea. Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859-1871*, προλεγόμενα: Stuart Woolf, Φλωρεντία, Aletheia, 1995, 232 σ.

Αρκετό μελάνι έχει χυθεί για τις αρχαιοελληνικές και ρωμαϊκές σχέσεις καθώς και τις επιρροές του Βυζαντίου στην ιταλική χερσόνησο, ώστε πολλές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις των νεώτερων σχέσεων των δυο περιοχών, που αποτέλεσαν στον 19ο αι. τα εθνικά κράτη της Ελλάδας και της Ιταλίας, φέρουν το βάρος αυτής της ιστορικής κληρονομιάς. Οι σχέσεις που εξετάστηκαν στηρίχθηκαν κυρίως στη λογοτεχνία, την εκπαίδευση, την τέχνη, με κύριο γεωγραφικό υπόβαθρο τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, ενώ παράλληλα το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον εστιάστηκε στους θύλακες της ελληνικής διασποράς που είχαν δημιουργηθεί στην ιταλική χερσόνησο.

Το βιβλίο του Α. Λιάκου αποτελεί μια

ξεχωριστή προσέγγιση στο μεγάλο γενικό θέμα των ελληνο-ιταλικών σχέσεων. Πρόκειται για την ιταλική έκδοση της διδακτορικής διατριβής του, που είχε εκδοθεί στα ελληνικά το 1985. Την τελευταία 15ετία ο συγγραφέας με τις έρευνές του σε δημόσια ελληνικά και ιταλικά αρχεία και τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας εμπλούτισε το αρχικό σχήμα της διδακτορικής διατριβής του, έτσι ώστε η ιταλική έκδοση να αποτελεί το πληρέστερο σώμα αυτής της μελέτης σήμερα. Το βιβλίο αντιμετωπίζει συνολικά την πολιτικο-ιδεολογική σχέση του πολιτικού κόσμου και των διανοουμένων στην Ελλάδα και στην Ιταλία στην περίοδο του παράλληλου περίπου χρονικά στρατιωτικού και πολιτικού αγώνα για την